

Ἐνδέκατο
Κεφάλαιο

Ὁ Σοσιαλιστικός Ἀνθρωπισμός

ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΑΥΤΟ ΘΑ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΘΟΥΜΕ ΜΙΑ ΕΝΝΟΙΑ ΜΕ ΑΜΦΙΛΕΓΟΜΕ-
νο θεωρητικό status: τὴν ἔννοια τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀνθρω-
πισμοῦ. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή θά συναντήσουμε, π.χ., τὸ
θεωρητικὸ ἀντιουμανισμὸ τοῦ Althusser, πού θέλει νά εἶναι ἡ
γνήσια μαρξιστικὴ ἀντίληψη τοῦ προβλήματος. Καί δέν εἶναι μόνο ἡ ἀσά-
φεια τοῦ θεωρητικοῦ χώρου. Σήμερα κινδυνεύει κανεὶς νά πέσει θύμα μιᾶς
μαρξίζουσας φιλολογίας, πού κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τοῦ προλεταριακοῦ ἀνα-
παράγει βασικά χαρακτηριστικά τοῦ ἀστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δέν εἶναι τυχαῖο, ὅπως θά προσπαθήσω νά δείξω·
ὡς πρὸς τίς τέως σοσιαλιστικὲς χῶρες, εἶναι ἡ συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι
στὶς χῶρες αὐτές ἀναπαράχθηκαν νέες ἐξουσιαστικὲς σχέσεις καί νέα προ-
νόμια τὰ ὅποια συνυπάρχουν μέ τὴν νοοτροπία τοῦ κρατισμοῦ στοὺς «μέν»
καί τὴν πατερναλιστικὴ ἠθικὴ γιὰ τοὺς «δέ» (ὁ παλαιὸς ἀφηρημένος οὐμα-
νισμὸς δέν εἶχε ποτέ ἐξαφανιστεῖ καί ἀναπτύχθηκε ἐκ νέου στὰ πλαίσια
τῶν νέων, στρεβλῶν κοινωνικῶν σχέσεων)· ὡς πρὸς τὸ ἐργατικὸ κίνημα
στὶς κεφαλαιοκρατικὲς χῶρες, ἡ ἀναδίωξη καί ἐνίσχυση τοῦ ἀφηρημένου,
ἠθικολόγου οὐμανισμοῦ ὀφείλεται: (1) στὴν ἐπίδραση τῆς κυρίαρχης ἀστι-
κῆς ἰδεολογίας· (2) στὴν πρακτικὴ τοῦ κυρίαρχου δογματισμοῦ, πού χρη-
σιμοποίησε κατὰ κόρο συναισθηματικά καί ἠθικολογικά στοιχεῖα στὴν
προπαγάνδα καί τὴ θεωρία· (3) στὴν ἀνάγκη τοῦ κυρίαρχου σήμερα δογ-
ματισμοῦ-ρεφορμισμοῦ, πού χρησιμοποιεῖ στή θέση τῆς ἐπαναστατικῆς
θεωρίας τὸν ἀφηρημένο ἀνθρωπισμὸ· (4) στή συνακόλουθη ἀτροφία τῆς
θεωρίας, συνέπεια καί πηγὴ τοῦ δίπολου δογματισμός-ὀπορτουניσμός.

Τί σημαίνει ὁμως ἀνθρωπισμός, ἢ οὐμανισμός; Ὡς γνωστόν, ἡ ἀστική ἔννοια τοῦ οὐμανισμοῦ συνδέεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί τῶν ἀστικῶν σχέσεων στήν προαναγεννησιακή Ἰταλία (Πετράρχης, 1304-1374, Ἄλμπερτι, 1404-1472 κ.ἄ.) καί εὐρύτερα στήν Εὐρώπη τῆς Ἀναγέννησης (Μόρους, Ἐρασμος κ.ἄ.). Ὁ ἀστικός ἀνθρωπισμός συνδέθηκε ἀργότερα μέ τό κίνημα τῶν διαφωτιστῶν, τό ἔργο τοῦ Kant κλπ. Τό κύριο χαρακτηριστικό τοῦ ἀστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ἡ ἀφηρημένη καί ἀνιστορική του ἀντίληψη. Κεντρικές του ἔννοιες εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, τά φυσικά δικαιώματα, τό ἄτομο ὡς αὐτόνομη ὁλότητα, ἡ κοινωνία ὡς ἄθροισμα ἀτόμων, κλπ. – συνολικά: ἡ ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου-ἀστοῦ.

Ὁ Μάρξ ἀγωνίστηκε νά ὑπερβεῖ, ὄχι μόνο τήν κλασική ἀστική καί καντιανή ἀντίληψη, ἀλλά καί τήν ἀφηρημένη ἀνθρωπολογία τοῦ Hegel, τοῦ Feuerbach, καί γενικότερα τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Μάρξ χρησιμοποιοῦ ὡς κεντρικές τίς ἔννοιες τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, καί τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου. Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μάρξ δέν θεμελιώνεται συνεπῶς σέ κάποια ἀναλλοίωτη ἀνθρώπινη οὐσία ἢ σέ κάποιο μηχανιστικό βιολογισμό. Ἡ κοινωνία, κατά τόν Μάρξ, δέν συντίθεται ἀπό αὐτόνομα ἄτομα: ἐκφράζει τό σύνολο τῶν σχέσεων καί τῶν συνθηκῶν ὅπου βρίσκεται τό ἄτομο. «Ἡ ἀναλυτική μου μέθοδος», ἔγραφε ὁ Μάρξ, «δέν ξεκινᾷ ἀπό τόν ἀνθρώπο, ἀλλά ἀπό τή δεδομένη κοινωνική καί οἰκονομική περίοδο. Δέν ξεκινᾷ ἀπό τόν Ἀνθρώπο, ἀλλά ἀπό τούς συγκεκριμένους ἱστορικούς ἀνθρώπους». Ἀντίστοιχα, ἡ ἀνθρώπινη προσωπικότητα δέν εἶναι, γιά τόν Μάρξ, τό Πρόσωπο τῶν θεωρησιακῶν φιλοσοφιῶν. Γιά τόν Μάρξ, ὑπάρχουν τά κοινωνικά ἄτομα, πού εἶναι ἡ προσωποποίηση οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, φορεῖς καθορισμένων ταξικῶν συμφερόντων καί σχέσεων. Τέλος, ὁ ἀνθρωπισμός τοῦ Μάρξ δέν εἶναι θεωρησιακός, ἀλλά μαχόμενος ἀνθρωπισμός.

Ἐντούτοις τό πρόβλημα τοῦ περιεχομένου καί τῆς νομιμότητας τῆς ἔννοιας τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀπετέλεσε πάντοτε πρόβλημα γιά τούς μαρξιστές. Δέν εἶναι, συνεπῶς, τυχαία ἡ χρήση μιᾶς σειρᾶς ὄρων γιά τήν ἴδια ἔννοια: μαρξικός ἀνθρωπισμός, σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός

(ἀποβλέπει κυρίως στό μέλλον), προλεταριακός ἀνθρωπισμός (τονίζει τήν ταξική φύση του), πρακτικός ἀνθρωπισμός (Μάρξ), ἐπαναστατικός ἀνθρωπισμός (F. Castro), ἐπιστημονικός ἀνθρωπισμός (L. Sève), αὐθεντικός ἀνθρωπισμός (P.M.R. Waldeck-Rousseau), ταξικός οὐμανισμός κλπ.

Ἄς ἐπιμείνουμε λοιπόν στό πρόβλημα τῆς νομιμότητας.

Τό πρῶτο ἐρώτημα εἶναι τό ἀκόλουθο: Ποιό εἶναι τό θεωρητικό status τοῦ ἀστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ; Καί, ἂν εἶναι ἰδεολογικό (δηλαδή μή-ἐπιστημονικό), αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ἀστικός οὐμανισμός ἦταν ἀπλή αὐταπάτη, καί ὅτι ἐπίσης δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός, ἄρα ὅτι ὁ μαρξισμός εἶναι ἕνας «θεωρητικός ἀντιανθρωπισμός» (Althusser);

Εἶναι δύσκολο – ὅσο καί νά φαίνεται παράξενο – νά δώσουμε ἕνα ὄρισμό τῆς ἔννοιας ἀνθρωπισμός. Ἄλλά ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἔννοια αὐτή ἀντιστοιχεῖ σέ μιά συνολική ἀντίληψη γιά τόν ἄνθρωπο (φύση, ἀξίες, ἱστορικές προοπτικές), πού χαρακτηρίζει μιά ὀρισμένη τάξη, καί σέ μιά σύμμορφη κοινωνική πρακτική, τότε θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ ἀστικός ἀνθρωπισμός εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου ἀστοῦ.

Ἐκείνος ὁ κλασικός ἀνθρωπισμός – βασικό στοιχεῖο τοῦ ἐποικοδομήματος τῆς ἀστικῆς τάξης – συνδέεται γενετικά μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς τάξης. Ἱστορικά καί γνωσιοθεωρητικά ἀποτέλεσε τήν ἄρνηση τοῦ φεουδαρχικοῦ ἐποικοδομήματος. Ἀπό τίς πρῶτες ἀσαφεῖς καί συχνά οὐτοπικές μορφές στήν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης καί τῆς Μεταρρύθμισης¹, ὁ ἀστικός ἀνθρωπισμός ἔφτασε σέ πιά ὤριμες μορφές μέ τούς Ἄγγλους ἐμπειριστές καί τούς Γάλλους φιλόσοφους τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Κατά τή φεουδαρχική κοσμοαντίληψη, τήν ἱστορία τή δημιουργεῖ ὁ Θεός: εἶναι ἔκφραση τῆς βούλησός Του καί ὑπακούει στή δική Του πρόνοια. Πρόκειται γιά μιά ἀπλοϊκή ἀλλά, ἡ καί γι' αὐτό, ἐξαιρετικά πειστική καί ἀνθεκτική ἰδεολογία πού ἐξυπηρέτησε τήν κυρίαρχη ἀριστοκρατία, ἐνῶ ταυτόχρονα ὑποσχόταν τήν Κόλαση ἢ τήν ἀνταμοιβή στά θύματά της (δουλοπάροικους, προλετάρους, φτωχολογιά τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων).

Τί ὑποστήριξαν οἱ ἀστοί Οὐμανιστές, ἐναντίον αὐτῆς τῆς θέσης; Ὅτι ὁ Ἄνθρωπος εἶναι ὁ δημιουργός τῆς Ἱστορίας. Ἀκόμα, ὅτι ἡ ἱστορία κινεῖται ἀπό τό Λόγο, δηλαδή ἀπό μιά ἀντικειμενική νομοτέλεια, καί ὅτι

μέ τήν αστική κοινωνία ή Ἱστορία πραγματώνει τό Λόγο, τήν Ἐλευθερία, τήν Ἰσότητα καί τή Δικαιοσύνη. Ἰδεολογικές αὐταπάτες – θά ποῦμε ὕστερα ἀπό τήν πείρα τεσσάρων αἰώνων. Ναί καί ὄχι! Ναί, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ αστικός ἀνθρωπισμός ἀπολυτοποίησε ὀρισμένες ἀξίες πού εἶχαν ἱστορικά καθορισμένο περιεχόμενο. Ὁχι, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἀστική αὐτή ἀντίληψη ἦταν γιά τήν ἐποχή τῆς ἐπαναστατικῆς, ἄρα ἄσκησε μιά θετική κοινωνική λειτουργία, συμβάλλοντας στήν ἀπελευθέρωση νέων κοινωνικῶν δυνάμεων καί στή δημιουργία ἑνός νέου κόσμου. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ὁ αστικός οὐμανισμός διατύπωσε καί συστηματοποίησε, στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς συνείδησης, ἔννοιες πού ἀντιστοιχοῦσαν σέ μιά συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα καί σέ συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές (εἰδικά στήν ἐμπορευματική πρακτική, στήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς τεχνικῆς, τοῦ δυτικοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ κλπ.).

Ὁ αστικός ἀνθρωπισμός εἶναι λοιπόν ἡ θεωρητικοποίηση καί ἡ δικαίωση τοῦ αστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού στό ἐπίπεδο αὐτό ἐκφράστηκε σάν ἡ αστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, καί σάν ἡ ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου-ἄστοῦ.

Θά μπορούσαμε συνεπῶς νά ποῦμε ὅτι ὁ αστικός ἀνθρωπισμός ἔχει ἰδεολογικό status, μέ δύο ἔννοιες: (1) Ἀρνητικά, γιατί δέν ἔχει ἀξία εἰδικά ἐπιστημονικῆς ἔννοιας. (2) Θετικά, γιατί ἀντιστοιχεῖ στήν ἱστορική λειτουργία τῶν ἰδεολογιῶν². Ὡστόσο, μαζί μέ τήν κοινωνικο-πρακτική λειτουργία του καί τό ἰδεολογικό του status, ὁ αστικός οὐμανισμός εἶχε καί θετικά γνωστικά στοιχεῖα. Ἐπίσης συνέβαλε ἔμμεσα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Δεχόμενοι συνεπῶς, καί κατ' ἀρχή, τόν ἰδεολογικό χαρακτήρα τοῦ αστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλά χωρίς νά δεχόμαστε τήν ἀπολυτοποιημένη ἀντίθεση γνώσης καί ἰδεολογίας³, μπορούμε νά θέσουμε νόμιμα τό ἐρώτημα γιά τή γνωστική λειτουργία του.

Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή ἀποτελεῖ τή βάση τῆς αστικῆς κοινωνίας. Ὁ ἀστός ἰδεολόγος, ἐγκλειστος στό σύστημα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἰδεολογοποιεῖ τίς αστικές παραγωγικές καί κοινωνικές σχέσεις. Βασικό στοιχεῖο τῆς αστικῆς κοινωνίας εἶναι τό ἐπόρευμα. Στή συνείδηση τοῦ ἀστοῦ τό ἐπόρευμα φετιχοποιεῖται: μιά καθορισμένη κοι-

νωνική σχέση μεταξύ ανθρώπων παίρνει –καθώς έχουμε σημειώσει– τή φανταστική μορφή σχέσης ανάμεσα σέ πράγματα. Τό προϊόν τής εργασίας μετατρέπεται σέ ιερογλυφικό, οί κοινωνικές σχέσεις γίνονται «άδιαφανείς», καί κάτι ανάλογο, κατά τόν Μάρξ, μπορούμε νά τό βροῦμε μόνο στό νεφελώδη κόσμο τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων⁴. Ἡ φανακισμένη συνείδηση τοῦ ιδεολόγου θά δεῖ στήν ἐλευθερία τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν τήν πραγμάτωση τής Ἐλευθερίας, στήν τυπική ἰσότητα τῶν πολιτῶν τήν πραγμάτωση τής Ἰσότητας, καί στήν τυπική ἔκφραση τῶν ἀστικῶν σχέσεων δικαίου τήν πραγμάτωση τοῦ Δικαίου. Ὁ Μάρξ θά σημειώσει εἰρωνικά:

Ἡ σφαῖρα τής κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, ὅπου πραγματώνεται ἡ πώληση καί ἡ ἀγορά τής ἐργατικῆς δύναμης, εἶναι στήν πραγματικότητα μιᾶ ἀληθινή Ἐδέμ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη. Ἐκεῖ βασιλεύουν μόνο ἡ Ἐλευθερία, ἡ Ἰσότητα, ἡ Ἰδιοκτησία καί ὁ Bentham⁵. Ἐλευθερία! Οὔτε ὁ ἀγοραστής οὔτε ὁ πωλητής ἑνός ἐμπορεύματος ἐνεργοῦν ὑπό καταναγκασμό. Ἀντίθετα, προσδιορίζονται μόνο ἀπό τήν ἐλεύθερη βούλησή τους. Συνάπτουν ἕνα συμβόλαιο σάν ἐλεύθερα πρόσωπα, πού ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα. Τό συμβόλαιο εἶναι τό ἐλεύθερο προϊόν, ὅπου οἱ ἐλεύθερες βουλήσεις τους βρίσκουν μιᾶ κοινή νομική ἔκφραση. Ἰ σ ό τ η τ α ! Γιατί δέν ἔρχονται σέ ἀμοιβαία σχέση παρά σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων, καί τά ἀνταλλάσσουν ἰσοδύναμο πρὸς ἰσοδύναμο. Ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ! Γιατί ὁ καθένας δέν διαθέτει παρά ἐκεῖνο πού τοῦ ἀνήκει. B e n t h a m ! Γιατί γιά τόν καθένα δέν πρόκειται παρά γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἡ μόνη δύναμη πού τοὺς φέρνει σέ ἐπαφή εἶναι ἡ δύναμη τοῦ ἐγωισμοῦ τους, τοῦ ἰδιαίτερου κέρδους τους, τά ἰδιαίτερα συμφέροντά τους. Ὁ καθένας σκέφτεται μόνο τόν ἑαυτό του, κανείς δέν ἀνησυχεῖ γιά τόν ἄλλο· καί ἀκριβῶς γι' αὐτό, καί ἔξαιτίας μιᾶς προκαθορισμένης ἁρμονίας τῶν πραγμάτων, ἡ κάτω ἀπό τήν προστασία μιᾶς εὐφυοῦς πρόνοιας, ἐργάζονται ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του, ὁ καθένας κατ' ἴδιαν, καί ταυτόχρονα ἐργάζονται γιά τή γενική χρησιμότητα, γιά τό κοινό συμφέρον.⁶

Τό χωρίο τοῦτο μέ τή δηκτική εἰρωνεία του προσδιορίζει τήν ἀντίφαση ανάμεσα στήν οὐσία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί στή φαινομενικότητα πού τῆς ἀντιστοιχεῖ στό χῶρο τῆς ιδεολογίας καί τῆς ἠθικῆς. Οἱ ἀστοί ιδεολόγοι δέν εἶδαν τοὺς συγκεκριμένους ἀνθρώπους στά πλαίσια τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν τους σχέσεων. Εἶδαν τό πλάσμα

μιᾶς ἀφαίρεσης: τὸν Ἄνθρωπο. Ἡ ἱστορία εἶναι γι' αὐτούς ἡ ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Ἀνθρώπου, καί σέ κάθε ἱστορικό στάδιο στή θέση τῶν ὑπαρκτῶν ἀτόμων ἔβαλαν ἓνα πλάσμα τῆς θεωρησιακῆς Νόησης, πού τό ἀνήγαγαν σέ κινητήρια δύναμη τῆς Ἱστορίας. Μέ τήν ἀφαίρεση καί μέ τήν ἀναστροφή τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν, ἡ ἱστορία μετατρέπεται ἐντέλει σέ μιᾶ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς συνείδησης⁷.

Κατά τόν Μάρξ, ἡ ἀλλοτρίωση ἀντιστοιχεῖ σέ μιᾶ ὀρισμένη ἱστορική φάση, πού περιέχει ἤδη, μέ ἀναστραμμένη μορφή, «μέ τό κεφάλι κάτω», τή διάλυση ὅλων τῶν περιορισμένων προϋποθέσεων τῆς παραγωγῆς· ἡ, καλύτερα, δημιουργεῖ καί παράγει τίς ὑλικές συνθήκες τῆς ὀλοκληρωτικῆς καί καθολικῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τοῦ ἀτόμου⁸.

Ὁ ἀστικός ἀνθρωπισμός εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἀστικῆς πραγματικότητας διαμεσολαβημένη ἀπό τίς σχέσεις παραγωγῆς, ὅπου οἱ πραγματικές σχέσεις εἰκονίζονται «μέ τό κεφάλι κάτω». Στό φιλοσοφικό ἐπίπεδο, ὅπως γράφει ὁ Μ. Verdet, ἡ ἀνθρώπινη πρακτική συνάγεται ἀπό τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, πού ἐκλαμβάνεται σάν ὁ ἀπώτατος σκοπός τῆς ἱστορίας. Τό πολιτικό καί ἠθικό νόημα, ἐξάλλου, τοῦ ἀστικοῦ οὐμανισμοῦ, συνίσταται στήν ἀντίληψη «πού βεβαιώνει τήν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καί ἀποβλέπει, στά ὅρια μιᾶς καθορισμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς, στή μέγιστη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του καί στή μέγιστη ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων του»⁹.

Ξεκινώντας ἀπό τό τελευταῖο αὐτό σημεῖο, θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε μία σχέση ἀνάμεσα στόν παραδοσιακό καί στό σοσιαλιστικό ἀνθρωπισμό. Ἀλλά ἡ σχέση εἶναι δευτερεύουσα, ἐνῶ ἡ διαφορά, ἡ ἀντίθεση, εἶναι βασική. Γιά τό μαρξισμό, τήν ἱστορία δέν τήν κάνει οὔτε ὁ Ἄνθρωπος οὔτε οἱ ἄνθρωποι, ἀόριστα, οὔτε οἱ «μάζες» (πάλι ἀόριστα). Ὅπως παρατηρεῖ ὀρθά ὁ Althusser, σέ μιᾶ κοινωνία χωρισμένη σέ τάξεις, τήν ἱστορία τήν κάνουν «οἱ μάζες πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση, δηλαδή οἱ τάξεις, τά στρώματα καί οἱ κατηγορίες πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση, συγκεντρωμένες γύρω ἀπό τήν ὑπό ἐκμετάλλευση τάξη, πού εἶναι ἱκανή νά τίς ἐνώσει καί νά τίς κίνητοποιήσει ἐναντίον τῶν κυρίαρχων τάξεων

πού κατέχουν τήν κρατική ἐξουσία»¹⁰. Γιατί, ἐντέλει, κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ πάλη τῶν τάξεων.

Ὁ Althusser, ἀκολουθώντας τόν Λένιν, διακρίνει δύο οὐμανισμούς: τόν ταξικό οὐμανισμό, ὅπου ἀσκεῖται ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, καί τόν οὐμανισμό τοῦ σοσιαλιστικοῦ προσώπου, ὅπου ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου ἔχει ξεπεραστεῖ. Οἱ δύο μορφές ἀντιστοιχοῦν σέ δύο διαφορετικές φάσεις ἀνάπτυξης.

Θά ἦταν δύσκολο νά δεχτεῖ κανεῖς τούς προηγούμενους τυπικούς διαχωρισμούς, γιά φαινόμενα μέ τήν ἀντιφατικότητα καί τίς σχέσεις συνέχειας-ἀσυνέχειας, ὅπως τά φαινόμενα πού ἐξετάζουμε. Ἀλλά κατά τόν Althusser τό ζεῦγος «σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός» περικλείνει μιᾶ ἐκδηλη ἀνισότηα: «στά πλαίσια τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης, ἡ ἔννοια τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ἔννοια ἐπιστημονική, ἐνῶ ἡ ἔννοια ἀνθρωπισμός δέν εἶναι παρά ἰδεολογική». Βέβαια το πραγματικό ἀντίκρισμα τῆς ἔννοιας δέν ἀμφισβητεῖται, καί τό πρόβλημα εἶναι νά ὀριστεῖ ἡ θεωρητική ἀξία της. Ἡ διατύπωση τοῦ Γάλλου στοχαστῆ εἶναι χαρακτηριστική:

Λέγοντας ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ἰδεολογική καί ὄχι ἐπιστημονική), βεβαιώνουμε ταυτόχρονα ὅτι ἀντιστοιχεῖ σέ ἕνα σύνολο ἀπό ὑπαρκτές πραγματικότητες, ἀλλά ὅτι, διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μέ μιᾶ ἐπιστημονική ἔννοια, δέν δίδει τά μέσα γιά νά γνωρίσουμε αὐτές τίς πραγματικότητες. Ἐπισημαίνει, μέ εἰδικό (ἰδεολογικό) τρόπο, ὑπάρξεις, ἀλλά δέν δίδει τήν οὐσία τους.¹¹

Ἡ κατάταξη τοῦ Althusser ἑναρμονίζεται μέ τήν πρῖν ἀπό τήν *Αὐτοκριτική* του τυπική-ρασιοναλιστική ἀντίθεση ἀνάμεσα στή γνώση καί τήν ἰδεολογία. Μέσα σ' αὐτό τό γνωσιολογικό πλαίσιο, ὁ Althusser διακρίνει στήν ἀνθρωπολογική σκέψη τοῦ Μάρξ ἕνα πρῶτο ὀρθολογικό-φιλελεύθερο στάδιο, πού βρίσκεται πιο κοντά στόν Kant καί στόν Fichte, παρά στόν Hegel, ἕνα δεύτερο στάδιο (1842-45) πού κυριαρχεῖται ἀπό τόν «κοινωνικό» ἀνθρωπισμό τοῦ Feuerbach, καί τέλος μιᾶ ριζική ρήξη μέ τόν θεωρησιακό ἀνθρωπισμό – μέ τίς ἀπόψεις γιά τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Althusser ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα θεωρητικό ἀντιουμανισμό, καί ὅτι μιᾶ μαρξιστική πολιτι-

κή είναι δυνατή μόνο μέ τόν άπόλυτο όρο ότι θά βασίζεται στή μαρξική φιλοσοφία «πού έχει σαν προϋπόθεση τό θεωρητικό αντιουμανισμό του Μάρξ»¹².

Ήν δεχτούμε ότι ό άστικός ούμανισμός δέν έχει έπιστημονικό status, τότε θά μπορούσαμε νά πούμε ότι και ό σοσιαλιστικός άνθρωπισμός δέν θά 'χε τί δυνατότητα ν' αξιώσει μιά θεωρητική έμβέλεια στήν τάξη τής έπιστημονικής φιλοσοφίας¹³. Φυσικά και ό σοσιαλιστικός άνθρωπισμός άποτελεί συστατικό στοιχείο τής ιδεολογίας τής εργατικής τάξης.

Ήπό τήν άποψη αυτή ανταποκρίνεται στίς ανάγκες μιās ιστορικής στιγμής, και συμβάλλει στή συνειδητοποίηση, στήν όργάνωση, στήν κινητοποίηση και στή συνοχή αυτής τής τάξης¹⁴.

Μέ τήν *Αυτοκριτική* του, ό Althusser προσπάθησε νά ξεπεράσει τήν τυπική αντίθεση του άστικού ρασιοναλισμού, ανάμεσα στήν έπιστήμη/άλήθεια και τήν ιδεολογία. Ήστόσο και μετά άπό τήν *Αυτοκριτική* (1974) ύποστηρίζει τήν έννοια του θεωρητικού αντιουμανισμού του Μάρξ.

Πρόκειται, γράφει, γιά μιά σοβαρή θέση: «Ήν δέν τήν είχα ήδη ύποστηρίξει, θά έπρεπε νά τήν έφεύρω. Ή έννοια ή ή κατηγορία του άνθρώπου δέν έπαιξε θεωρητικό ρόλο στό Μάρξ». Ή φιλοσοφία του Feuerbach, παρατηρεί όρθά ό Althusser, είναι άνοιχτά ούμανιστική. Ή Feuerbach είναι δηλωμένος θεωρητικός ούμανιστής. Ήλλά ό Μάρξ ήρθε σέ ρήξη μέ τή φιλοσοφία του Feuerbach και ή ρήξη αυτή μέ τό θεωρητικό ούμανισμό σημαδεύει ριζικά τήν ιστορία τής σκέψης του Μάρξ. Ήλλά ό θεωρητικός αντιουμανισμός του Μάρξ πηγαίνει πολύ πίο πέρα άπό τό ξεκαθάρισμα των λογαριασμών μέ τόν Feuerbach. Θέτει σέ άμφισβήτηση τίς ύπάρχουσες φιλοσοφίες τής κοινωνίας και τής ιστορίας, καθώς και τήν κλασική φιλοσοφική παράδοση, και μέσα άπ' αυτές, όλόκληρη τήν άστική ιδεολογία. «Θά έλεγα τότε», καταλήγει ό Althusser, «ότι ό θεωρητικός αντιουμανισμός του Μάρξ είναι, πριν άπ' όλα, ένας φιλοσοφικός αντιουμανισμός».

Τά μαρξιστικά κείμενα, κατά τόν Althusser, δέν επιδέχονται ούμανιστική έρμηνεία. Ήντίθετα, μάλιστα, έχουν γραφεί γιά νά τήν άπαγορεύσουν σά μιά ποικιλία του ιδεαλισμού και γιά νά μάς καλέσουν νά σκεφτούμε μέ έναν έντελώς διαφορετικό τρόπο. Ή θεωρητικός αντιουμανισμός του ιστορικού

ύλισμοῦ σημαίνει τήν απόρριψη τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου ὡς κεντρικῆς ἔννοιας τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καί τῆς ἱστορίας.

«Φυσικά», συνεχίζει ὁ Althusser, «τό *Κεφάλαιο* εἶναι γεμάτο ἀπό τήν ὀδύνη γιά τήν ἐκμετάλλευση τοῦ προλεταριάτου ἀπό τόν καπιταλισμό. Ἄλλά ἐκεῖνο πού ἀμφισβητεῖται εἶναι ἡ θεωρητική ἀξίωση μιᾶς οὐμανιστικῆς ἀντίληψης νά ἐξηγήσει τήν κοινωνία καί τήν ἱστορία μέ ἀφετηρία τήν ἀνθρώπινη οὐσία, τό ἐλεύθερο ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, ὑποκείμενο ἀναγκῶν, ἐργασίας, ἐπιθυμιῶν, ὑποκείμενο ἠθικῆς καί πολιτικῆς δράσης [...]. Ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ Μάρξ δέν μπόρεσε νά θεμελιώσει τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας καί νά γράψει τό *Κεφάλαιο*, παρὰ μέ τόν ὄρο ὅτι ἀποκόπηκε ἀπό τή θεωρητική ἀξίωση κάθε οὐμανισμοῦ αὐτοῦ τοῦ εἴδους».

Καί ὁ Althusser συνεχίζει θυμίζοντας τή θέση τοῦ Μάρξ: «“Μιά κοινωνία δέν συντίθεται ἀπό ἄτομα. Ἡ ἀναλυτική μου μέθοδος δέν ἔχει ἀφετηρία τόν ἄνθρωπο, ἀλλά τή δεδομένη οἰκονομική περίοδο”. Στό *Κεφάλαιο* ὁ Μάρξ ἀποδεικνύει ὅτι αὐτό πού σέ τελευταία ἀνάλυση καθορίζει ἕνα κοινωνικό σχηματισμό, καί αὐτό πού μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά τόν γνωρίσουμε, δέν εἶναι τό φάντασμα μιᾶς ἀνθρώπινης οὐσίας, δέν εἶναι ὁ “ἄνθρωπος”, ἀλλά μιά σχέση, ἡ σχέση παραγωγῆς, πού ἀποτελεῖ ἐνότητα μέ τή βάση. Καί ἡ σχέση αὐτή δέν εἶναι σχέση μεταξύ ἀνθρώπων ἀλλά μεταξύ ἀνθρώπινων ομάδων, καί ἀφορᾷ τή σχέση ἀνάμεσα σ’ αὐτές τίς ὁμάδες ἀνθρώπων καί τά πράγματα, τά μέσα παραγωγῆς. Εἶναι μεγάλη θεωρητική φενάκη νά σκέφτεται κανεῖς ὅτι οἱ κοινωνικές σχέσεις μποροῦν νά ἀναχθοῦν σέ σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους ἢ σέ ὁμάδες ἀνθρώπων».¹⁵

Ὡς ἐδῶ θά μπορούσε νά συμφωνήσει κανεῖς μέ τόν Althusser. Ὡστόσο ἡ ρήξη τοῦ Μάρξ μέ τό θεωρησιακό ἀστικό οὐμανισμό δέν σημαίνει ὅτι ὁ μαρξισμός εἶναι ἀσυμβίβαστος μέ ὁποιαδήποτε μορφή οὐμανισμοῦ. Ὁ διαλεκτικός ὕλισμός συνιστᾷ τήν ἀπόρριψη καί ταυτόχρονα τήν ὑπέρβαση τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἀντίστοιχα ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός γεννιέται ἀπό τή διαλεκτική ἄρνηση, δηλαδή τήν ἀπόρριψη καί τήν ὑπέρβαση τοῦ ἀστικού ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ μαρξισμός ἐμπεριέχει μιάν ἀντίληψη γιά τόν ἄνθρωπο, μιάν ἀντίληψη ἀπό τήν ταξική ὀπτική τοῦ προλεταριάτου. Ἡ

ἀντίληψη αὐτή εἶναι φιλοσοφική, δηλαδή προϋποθέτει τὰ ἐπιστημονικά συστατικά μέρη τοῦ μαρξισμού καί ταυτόχρονα τὰ ὑπερβαίνει.

Θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι, καί μετὰ τήν *Αὐτοκριτική* του, ὁ Althusser δέν ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπό τίς τυπικές ἀντιθέσεις, καί εἰδικά ἀπό τήν ἀντίθεση ἐπιστήμη-ἰδεολογία, καθώς καί ἀπό τίς ἔννοιες τοῦ δομισμού. Ἔτσι χρησιμοποιοῦ τή βασική θέση τοῦ δομισμού κατὰ τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλός φορέας (support) τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀν καί ἐπιχειρεῖ νά διερευνήσῃ τούς ὅρους τῆς ὑπέρβασης αὐτοῦ τοῦ «ἐπικαθορισμοῦ» μέσα ἀπό τήν ταξική πάλη. Ἀλλά ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐνλόγω προβλήματος θά μᾶς ὀδηγοῦσε ἔξω ἀπό τό χωρο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Θά συμφωνοῦσε κανεὶς μέ τόν M. Verret ὅταν λέει ὅτι «καμιὰ πρακτική δέ γεννιέται ὀπλισμένη μέ τήν ἐπιστημονική της ἔννοια». Ἐντούτοις εἶναι συζητήσιμη ἡ ἄποψη ὅτι ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός, ὡς ἰδεολογία, «ἀντιστοιχεῖ σέ φαινομενικές μορφές συνείδησης». Γιατί ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός ἀποτελεῖ ὀργανικό στοιχεῖο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τοῦ θεωρητικοῦ ὀπλισμοῦ του, καί συναρτᾶται μέ τίς σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγῆς καί τήν ὀργάνωση τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας ὡς τμήμα τοῦ ἐποικοδομημάτων τους, καί ταυτόχρονα, καί γι' αὐτό, ὡς στοιχεῖο συνοχῆς καί κινητοποίησης τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων. Φυσικά ἀνήκει στό χωρο τῆς ἰδεολογίας καί ἡ λειτουργία του εἶναι βασικά κοινωνικο-πρακτική. Ὡστόσο σά συνεκτική ἀντίληψη ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός διαμορφώνεται στηριγμένος στόν ἱστορικό ὕλισμό, καί μέ τή σειρά του συμβάλλει στόν πλουτισμό τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Γι' αὐτούς τούς λόγους δέ θά μπορούσαμε –καταρχή– νά δεχτοῦμε τό χαρακτηρισμό τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὡς μή-ἐπιστημονικοῦ, ἀποκόπτοντάς τον μ' αὐτό τόν τρόπο ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα τοῦ μαρξισμού.

Ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός ἀποκόπτεται ριζικά ἀπό τόν ἄστικό. Ὁ Μάρξ δέν ξεκινᾶ ἀπό τό πλάσμα τοῦ Ἀνθρώπου, ἀλλά ἀπό τὰ συγκεκριμένα ἄτομα πού ζοῦν, ἐργάζονται καί ἀγωνίζονται σέ συγκεκριμένες συνθήκες. Ἀλλά πάλι ὁ μαρξισμός δέν εἶναι ἐμπειρισμός: δέν θεωρεῖ τήν κοινωνία σάν τό ἄθροισμα τῶν ἀτόμων πού τήν ἀποτελοῦν. Ἡ κοινωνία δέν

αποτελείται από άτομα – θά γράψει ο Μάρξ στά *Grundrisse*. Φυσικά μ' αυτό δέ θέλει νά πει ὅτι τά ὑπαρκτά, χωριστά άτομα, ἔξαφανίζονται στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας. Μέ τόν ἀφορισμό αὐτό ὁ Μάρξ θέλει νά τονίσει ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι καθορισμένο σύστημα σχέσεων, στίς ὁποῖες ἐνσωματώνονται τά άτομα. Ὁ Μάρξ δέν ξεκινᾷ ἀπό τόν ἀφηρημένο ἄνθρωπο, ὅπως οἱ ἄστοί ἢ ὁ Feuerbach, ἀλλά ἀπό τούς συγκεκριμένους ἀνθρώπους, πού εἶναι ἐνταγμένοι σέ ἕνα σύνολο κοινωνικῶν σχέσεων, καί πού ἡ «οὐσία» τους προσδιορίζεται ἀπ' αὐτό τό σύνολο. Ἔτσι τά άτομα δέν τά βλέπει ἀβυπόστατα, κατά τή μέθοδο τοῦ ἐμπειρισμοῦ, οὔτε ἀφηρημένα, κατά τή θεωρησιακή παράδοση, ἀλλά «στό βαθμό πού εἶναι ἡ προσωποποίηση οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, οἱ φορεῖς καθορισμένων ταξικῶν συμφερόντων καί σχέσεων»¹⁶.

Ἦδη στή *Γερμανική Ἰδεολογία*, οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς εἶχαν προσδιορίσει τή βασική ἀδυναμία τοῦ θεωρησιακοῦ ἀνθρωπισμοῦ:

Ἄν δοῦμε, ἀπό φιλοσοφική ἄποψη, τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων μέσα στίς συνθῆκες κοινῆς ὑπαρξῆς τῶν σχηματισμῶν καί τῶν τάξεων πού διαδέχονται ἡ μιᾷ τήν ἄλλη ἱστορικά, καί μέσα στίς γενικές παραστάσεις πού τούς ἐπιβάλλονται ἀπό τό γεγονός αὐτό, τότε μπορούμε, εἶναι ἀλήθεια, νά φανταστοῦμε εὐκολα ὅτι τό Γένος ἢ ὁ Ἄνθρωπος ἀναπτύχθηκε μέσα σ' αὐτά τά άτομα, ἢ ὅτι ἀνέπτυξαν τόν Ἄνθρωπο. Μποροῦμε τότε νά κατανοήσουμε τούς διάφορους αὐτούς σχηματισμούς καί τίς διάφορες τάξεις σάν ἐξειδικεύσεις τῆς γενικῆς ἔκφρασης, σάν ὑποδιαιρέσεις τοῦ Γένους, σάν φάσεις τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Ἀνθρώπου.¹⁷

Ἀκόμα καί γιά τόν Feuerbach τόνιζαν ὅτι στέκεται στήν ἀφαίρεση, στόν Ἄνθρωπο, καί δέ διακρίνει τόν πραγματικό ἄνθρωπο μέ σάρκα καί ὄστα.

Ὁ μαρξιστικός ἀνθρωπισμός συνιστᾷ τήν ἄρνηση τοῦ ἀστικοῦ. Ἀλλά ἡ ἄρνηση εἶναι ἱστορική, δηλαδή διαλεκτική. Ἔτσι ἡ ρήξη προϋποθέτει ἕνα εἶδος συνέχειας. «Ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός δέν ἀποκόπτεται ἀπό τόν ἀστικό παρά συνεχίζοντάς τον», γράφει ὁ M. Verret. Ὡστόσο τόν συνεχίζει στά πλαίσια μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς καί στά πλαίσια μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Ἔτσι καθημερινά ὑφίσταται (ἢ θά ἔπρεπε νά ὑφίσταται) τή δοκιμή τῆς ἐπιστημονικῆς πρα-

κτικῆς, ὄχι γιὰ νά ἀποκαθαρθεῖ ἀπὸ κάθε θεωρησιακό κατάλοιπο, ἢ γιὰ νά γίνει ἡ τελειωτικὴ φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ γιὰ νά μπορεῖ νά ἀνταποκρίνεται μέ ἐ π ά ρ κ ε ι α στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς.

Ὁ σοσιαλιστικὸς ἀνθρωπισμὸς στηρίζεται στὴν ἐπιστημονικὴ κριτικὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Εἶναι μιά συνολικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ καὶ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνες, καὶ πού διαμορφώνεται μέ τὴ βοήθεια τοῦ ἐννοιολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Περιέχει ἀναμφίβολα στοιχεῖα ἐμπειρικῆς γνώσης, ἀλλὰ δέν εἶναι ἀπλὸς ἐμπειρισμὸς. Ἄσκει μιά κοινωνικὴ λειτουργία σάν ὀργανικὸ τμῆμα τῆς ἰδεολογίας, κι ὡστόσο, παρὰ τὰ «ἰδεολογικά» ἢ τὰ θεωρητικὰ ἀνεπεξέργαστα στοιχεῖα του, δέ μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μὴ-ἐπιστημονικός. Τὸ status του συνεπῶς εἶναι ἰδιόμορφο, ὅπως γενικά τὸ status τῆς ἰδεολογίας. Θὰ μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ περιέχει ἤδη ἓνα «ἐπιστημονικὸ κεκτημένο», ἐνῶ ταυτόχρονα εἰσδύει σέ περιοχές ἀκόμα ἐπιστημονικά ἀναφομοίωτες καί, συνεπῶς, ἀνοιχτές στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

Στὴ συνέχεια θὰ προσπαθήσουμε νά συγκεκριμενοποιήσουμε περισσότερο τὸ χαρακτήρα τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ὁ Μάρξ ἐπεξεργάστηκε ὀρισμένα προβλήματα τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ στὰ *Χειρόγραφα τοῦ 1844* καὶ στὰ ἄλλα νεανικά του ἔργα. Ὡστόσο στὰ πρῶιμα αὐτὰ ἔργα ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ (προβληματικὴ, ἐννοιες, μεθοδολογία) περιέχει ἔντονα κατάλοιπα τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα κατάλοιπα τοῦ ἐγελιανισμοῦ καὶ τοῦ ἀφηρημένου οὐμανισμοῦ τοῦ Feuerbach. Μέ τὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* σημειώνεται μιά ριζικὴ μεταλλαγὴ στὴ σκέψη τῶν Μάρξ καὶ Ἐνγκελς (ἐδῶ τοποθετεῖται ἀπὸ ὀρισμένους ἢ τ ο μ ῆ ἢ ρήξη), χωρὶς αὐτὸ νά σημαίνει ὅτι τὰ κατάλοιπα τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας ἐξαφανίζονται ἀπόλυτα. Οἱ Μάρξ-Ἐνγκελς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ στὰ ἐπόμενα:

(1) Ἄσκοῦν ριζικὴ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ-θεωρησιακοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

(2) Ἀπορρίπτουν κριτικά τὴν ἀφηρημένη ἐννοια τοῦ Ἀνθρώπου, καὶ ὅλη τὴν ἀνθρωπολογία πού στηρίζεται σ' αὐτή.

(3) Ξεπερνούν τά έγγελιανά-θεωρησιακά κατάλοιπα σχετικά μέ τήν έννοια τής άλλοτριώσης.

(4) Τεκμηριώνουν τήν ταξικότητα τής έννοιας του̃ ανθρωπισμοῦ.

(5) Διαμορφώνουν τίσ βάσεις μιᾶς νέας μορφῆς ανθρωπισμοῦ, του̃ σοσιαλιστικοῦ, πού έντάσσεται στά πλαίσια μιᾶς νέας, έπιστημονικῆς αντίληψης γιά τήν ιστορία.

(6) Ὁ νέος ανθρωπισμός, σέ αντίθεση μέ τόν παραδοσιακό-θεωρησιακό, εἶναι μαχόμενος ανθρωπισμός. (Φυσικά καί ὁ αστικός κατά τήν ἐποχή τής ἀνόδου τής αστικῆς τάξης ἦταν ὅπωςδήποτε ἀπό μιάν ἀποψη μαχόμενος ανθρωπισμός, ἀλλά ὑποθηκευμένος ἀπό τόν ἴδιο τόν ιστορικό ρόλο τής αστικῆς τάξης).

Ὁ μαρξισμός ἀναζητεῖ τήν «οὐσία» του̃ ἀνθρώπου στίς παραγωγικές, καί συνολικά στίς κοινωνικές σχέσεις του. Δέν εἶναι τυχαῖο λοιπόν ὅτι οἱ κλασικοί του̃ μαρξισμοῦ, καί ἰδιαίτερα ὁ Μάρξ, συγκέντρωσαν τήν προσοχή τους στήν ὑλική βάση τής κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας: στήν ἀνάλυση του̃ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀλλά τό *Κεφάλαιο* δέν εἶναι μόνο ἓνα μνημειῶδες ἐπίτευγμα τής οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Στίς ἀναλύσεις του ὑπάρχουν ἐπίσης τά βασικά στοιχεῖα του̃ σοσιαλιστικοῦ ανθρωπισμοῦ.

Ἀναλύσαμε ἤδη τά φαινόμενα τής άλλοτριώσης καί του̃ φενακισμοῦ πού συνεπάγεται ἡ ἐμπορευματική παραγωγή. Ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ τεχνολογική δομή της ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίσ πιό ἀπάνθρωπες ὀψεις της: ὁ καταμερισμός τής ἐργασίας, θά πεῖ ὁ Μάρξ, εἶναι ἡ δολοφονία του̃ λαοῦ. Τό *Κεφάλαιο* δέν εἶναι μόνο ἡ θεωρητική ἀνάλυση του̃ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς: εἶναι καί μιά ἀτέλειωτη μαρτυρία τῶν ἐξοντωτικῶν συνθηκῶν τής βιομηχανικῆς παραγωγῆς, εἶναι τό «μαρτυρολόγιο» του̃ νεότερου προλεταριάτου. Τό ἴδιο μπορεῖ νά εἰπωθεῖ καί γιά τήν *Κατάσταση τής Ἐργατικῆς Τάξης στήν Ἀγγλία* του̃ Ἐνγκελς.

Μέ τόν καταμερισμό τής ἐργασίας –γράφουν οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς στή *Γερμανική Ἰδεολογία* – ἡ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων χάνουν τό πραγματικό περιεχόμενο τής ζωῆς τους. Ἡ ἐργασία στόν καπιταλισμό ἔχασε κάθε χαρακτήρα αὐτοεκδήλωσης. Στίς συνθήκες αὐτές ἡ αὐτοεκδήλωση καί ἡ

παραγωγή τῆς υλικῆς ζωῆς εἶναι χωρισμένες, στό βαθμό πού ἡ υλική ζωή παρουσιάζεται σά σκοπός καί ἡ ἐργασία σά μέσον. Βέβαια καί στόν καπιταλισμό σημειώθηκε πρόοδος. Ἄλλά «ὡς τώρα, κινητήρια δύναμη ἔγινε ἡ βία, ὁ πόλεμος, ἡ ἀρπαγή καί ἡ ληστεία»¹⁸. Καί ὁ προλετάριος θέλει νά ικανοποιήσει τίς προσωπικές ἀνάγκες του. Ἄλλά ἡ ἐργασία στόν καπιταλισμό τόν μετατρέπει σέ κτῆνος πού χρησιμεύει γιά δουλειά, καί ὁ ἀνταγωνισμός σέ ἀντικείμενο καί σέ ἐμπόρευμα¹⁹.

Στό Πρόγραμμα τῆς Γκότα περιεχόταν ἡ φράση: «Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου καί κάθε πολιτισμοῦ». Καί ὁ Μάρξ (1875) ἀντικρούει: Ἡ ἐργασία δέν εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου. Ἡ φύση εἶναι ἐξίσου ἡ πηγή τῶν ἀξιῶν χρήσης. Ἄλλά οἱ ἀστοί ἔχουν κάθε λόγο νά ἀποδίδουν στήν ἐργασία ὑπερφυσική δημιουργική δύναμη. Γιατί, ὅποιος δέν ἔχει ἄλλη ἰδιοκτησία ἐκτός ἀπό τήν ἐργατική του δύναμη, εἶναι ὑποχρεωτικά δοῦλος τῶν ἄλλων. Ἀντίθετα, «μέσα στή συντροφική κοινωνία, τή θεμελιωμένη στήν κοινοκτημοσύνη τῶν μέσων παραγωγῆς, οἱ παραγωγοί δέν ἀνταλλάσσουν τά προϊόντα τους. Τό ἴδιο καί ἡ ἐργασία πού ἔχει ξοδευτεῖ γιά τήν παραγωγή τῶν προϊόντων, δέν παρουσιάζεται ἐδῶ σάν ἀξία αὐτῶν τῶν προϊόντων, σά μιά ἐμπράγματη ιδιότητα πού ἔχουν, γιατί τώρα, σέ ἀντίθεση μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, οἱ ἀτομικές ἐργασίες ὑπάρχουν ἄμεσα καί ὄχι πιά ἔμμεσα, σά συστατικά στοιχεῖα τῆς συνολικῆς ἐργασίας»²⁰.

Στή Γερμανική Ἰδεολογία οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς ἔγραφαν ὅτι, ἂν οἱ προλετάριοι θέλουν νά ὑπάρξουν σάν πρόσωπα, ὀφείλουν νά καταργήσουν τίς προηγούμενες συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς τους, δηλαδή τή μισθωτή ἐργασία. Ἔτσι ὅμως θά βρεθοῦν ἀντιμέτωποι μέ τό Κράτος, καί θά πρέπει νά τό ἀνατρέψουν γιά νά πραγματώσουν τήν προσωπικότητά τους. Μόνο ἡ ἔνωση τῶν ἀτόμων σά πλαίσια τῆς παραγωγῆς θά δημιουργοῦσε τοὺς ὄρους γιά τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξή τους. Στό σοσιαλισμό ἡ αὐτοεκδήλωση συμπίπτει μέ τήν υλική ζωή. Αὐτό ἀντιστοιχεῖ στό μετασχηματισμό τῶν ἀτόμων σέ πλήρη ἄτομα²¹.

Ἡ ἐργατική τάξη εἶναι ἡ διαλεκτική ἄρνηση τῆς ἀστικῆς: ἀναπτύχθηκε στό ἐσωτερικό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς σάν ἡ ἱστορική του ἄρνηση, σάν τό δυνάμει στοιχεῖο τῆς καταστροφῆς του. Ἔτσι ὁ κεφα-

λαιοκρατικός κόσμος μπορεί νά γίνει ό πρόδρομος ενός νέου κόσμου. 'Η άστική βιομηχανία καί τό έμπόριο δημιουργοῦν –κατά τούς θεμελιωτές τοῦ ιστορικοῦ ὕλισμοῦ– τίς ὕλικές συνθήκες ενός νέου κόσμου, ὅπως οἱ γεωλογικές ἀναστατώσεις δημιούργησαν τήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. "Όταν ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση θά ἐξουσιάσει τά ἐπιτεύγματα τῆς ἀστικής ἐποχῆς, τήν παγκόσμια ἀγορά καί τίς σύγχρονες δυνάμεις τῆς παραγωγῆς καί θά τίς θέσει κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν λαῶν, τότε καί μόνο τότε ἡ πρόοδος θά πάψει νά ὁμοιάζει μέ τό ἀπαίσιο παγανιστικό εἶδωλο πού ἤθελε νά πίνει τό νέκταρ στό κρανίο τῶν θυμάτων του.

'Η ἀλλοτριώση πού συνεπάγεται ἡ ἐμπορευματική παραγωγή θά καταργηθεῖ ὑπό τόν ὄρο ὅτι θά καταστεῖ μιά ἀνυπόφορη δύναμη, πού θά μετατρέψει τή μάζα τῆς ἀνθρωπότητας σέ μιά μάζα στερημένη ἀπό κάθε ἰδιοκτησία, καί ἡ ὁποία ταυτόχρονα θά βρῖσκεται σέ ἀντίθεση μέ ἕναν ὑπαρκτό κόσμο πλούτου καί πολιτισμοῦ. 'Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός θά εἶναι συνεπῶς ἀνάγκη: Γιά μᾶς –συνεχίζουν οἱ Μάρξ καί "Ενγκελς– δέν εἶναι οὔτε μιά κατὰ σταση πραγμάτων πού πρέπει νά δημιουργηθεῖ, οὔτε ἕνα ἰδανικό στό ὁποῖο πρέπει νά προσαρμοσθεῖ ἡ πραγματικότητα. Θά εἶναι τό πραγματικό κίνημα πού καταργεῖ τή σημερινή κατάσταση²².

Γιά τήν ἀστική ἀντίληψη, «ὁ χρόνος εἶναι τό πᾶν, ὁ ἄνθρωπος τίποτα» (*Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας*). Γιά τό κεφάλαιο ἀποτελεῖ πολυτέλεια ὁ χρόνος πού ἀφιερώνεται στήν παιδεία, στήν πνευματική ἀνάπτυξη, στίς κοινωνικές, οἰκογενειακές καί φιλικές σχέσεις, στό ἐλεύθερο παιχνίδι τῶν σωματικῶν καί τῶν πνευματικῶν δυνάμεων²³. 'Η μόνη ἀρετή εἶναι ἡ ἐργασία (φυσικά ἡ ἐργασία τοῦ προλετάριου). Σήμερα, τονίζεται στή *Γερμανική Ἰδεολογία*, ὀξύνεται καί καθολικεύεται ἡ δεσποτεία τῶν ὕλικῶν συνθηκῶν πάνω στά ἄτομα. Μέ τό σοσιαλισμό τά ἄτομα –τό κοινωνικό σύνολο– θά κυριαρχήσουν στίς συνθήκες καί θά δαμάσουν τό τυχαῖο.

Μόνο μέσα στήν κοινωνία εἶναι δυνατή ἡ προσωπική ἐλευθερία. 'Ο σοσιαλισμός θά τείνει νά ἐξαφανίσει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στή χειρωνακτική ἐργασία καί στήν πνευματική, καθώς καί τήν ὑποδούλωση τοῦ ἀτόμου

στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Στήν ἀναπτυγμένη φάση θά ἰσχύει: ὁ καθένας ἀνάλογα μέ τίς ἱκανότητές του, στόν καθένα ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του. Στή φάση αὐτή ἡ ἐργασία θά εἶναι ὄχι μόνο ψυχρό κι ἀσυνάρτητο μέσο βιοπορισμοῦ, ἀλλά καί ἀνάγκη.

Ὡστόσο ὁ Μάρξ δέν ἐξιδανίκευσε τήν ἐργασία, πού – ὅσο καί νά εἶναι αὐτοεκδήλωση, δημιουργία κλπ. – συνεχίζει νά εἶναι ἀνάγκη. «Τό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας», γράφει, «ἀρχίζει μόνο ὅπου σταματᾷ ἡ ἐργασία ἀπό ἀνάγκη καί ἀπό ἐξωτερική ἐπιβολή. Ἀπό τή φύση τῆς λοιπόν τοποθετεῖται πέρα ἀπό τή σφαίρα τῆς καθαυτοῦ ὕλικῆς παραγωγῆς [...]. Ἡ μόνη δυνατή ἐλευθερία συνίσταται στό νά ρυθμίζουν οἱ συνεταιρισμένοι παραγωγοί ὀρθολογικά τίς ἀνταλλαγές τους μέ τή φύση, τήν ὁποία θά ἐλέγχουν ἀπό κοινού ἀντί νά κυριαρχοῦν ἀπό τήν τυφλή της δύναμη, καί νά πραγματοποιοῦν αὐτές τίς ἀνταλλαγές ξοδεύοντας τήν ἐλάχιστη ἐνέργεια, καί μέσα στίς πιό ἀξιοπρεπεῖς συνθῆκες, τίς πιό σύμμορφες μέ τήν ἀνθρώπινη φύση τους. Ἀλλά ἡ δραστηριότητα αὐτή θά ἀποτελεῖ πάντοτε τό βασίλειο τῆς ἀνάγκης. Πέρ' ἀπό κεῖ ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων σάν αὐτοσκοπός, τό ἀληθινό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας, πού δέ μπορεῖ ν' ἀνθίσει παρά ἔχοντας θεμελιωθεῖ στό ἄλλο βασίλειο, τήν ἄλλη βάση: στό βασίλειο τῆς ἀνάγκης. Ὁ οὐσιαστικός ὅρος γιά τήν ἀνθιση αὐτή εἶναι ὁ περιορισμός τῆς ἐργασιακῆς ἡμέρας».²⁴

Δέν εἶναι ἀνώφελο νά θυμόμαστε αὐτά τά λόγια τοῦ «ῶριμου» Μάρξ, σ' αὐτή τήν ἐποχή ὅπου ἡ ἀνάπτυξη θεοποιεῖται σέ ὅλες τίς χῶρες, καί ὅπου τά ἀναπτυξιακά μοντέλα λαμβάνουν ὑπόψη τους οὐσιαστικά ἕνα παράγοντα: τόν οἰκονομικό. Χρειάζεται νά θυμόμαστε αὐτά τά λόγια τοῦ Μάρξ στήν ἐποχή μας, ὅπου ἡ ἀνάπτυξη, ἡ ποσότητα, ἡ παραγωγικότητα, ἡ ἀπόδοση, ὁ ἐκσυγχρονισμός κλπ. ἔχουν γίνει τά νέα φετίχ ὄχι μόνο τοῦ καπιταλισμοῦ ἀλλά καί τοῦ κρατικοῦ «σοσιαλισμοῦ». Ὁ τελευταῖος, ὅπως θά δοῦμε, προσπαθεῖ νά ξεπεράσει τήν κρίση του, ὄχι μέ τήν ἐπαναστατικοποίηση τοῦ συνόλου τῶν κοινωνικῶν σχέσεων – παραγωγικῶν καί εὐρύτερα κοινωνικῶν – ἀλλά μέ παραχωρήσεις στόν ἀστικό ἀτομισμό καί μέ μέτρα τεχνοκρατικοῦ χαρακτήρα – ὅταν μέ πρωτοβουλία τῶν ἀνανηψάντων «κομμουνιστῶν» ἡγετῶν δέν ἐπιστρέφει στήν κεφαλαιοκρατική Γῆ τῆς Ἐπαγ-

γελίας. Τέλος, ἡ παραπάνω ὑπόμνηση δέν εἶναι ἀνεπίκαιρη σέ μᾶς, ὅπου παλαιο-σταλινικοί καί νεο-σταλινικοί-μικροαστοί ἡγέτες τοῦ «ΚΚΕ» συμφωνοῦν τουλάχιστον σ' ἓνα βασικό: στήν ἀνάγκη τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ στή πλαίσια τοῦ πολυεθνικοῦ κεφαλαίου.

Ὁ Μάρξ τόνιζε ιδιαίτερα τήν ἀνάγκη γιά ἐλεύθερο χρόνο, σά στοιχεῖο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἡ ἐργασία στόν καπιταλισμό εἶναι ἀνάγκη. Εἶναι χαμένος χρόνος, δύναμη πού πουλιέται γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ βιολογική συντήρηση. Ἀλλά καί ὁ ἐλεύθερος χρόνος, στό βαθμό πού ὑπάρχει, εἶναι ἀνώφελος. Χωρίς οὐσιαστική κοινωνική ζωή, ὁ ἐργάτης δέν ἔχει τί νά κάνει τίς ἐλεύθερες ὥρες του. Βρίσκεται ἀντιμέτωπος μέ τό κενό, καί συνειδητοποιεῖ τήν ἔλλειψη νοήματος.

Στό σοσιαλισμό ἡ ἐργασία θά εἶναι πάλι ἀνάγκη. Ταυτόχρονα θά εἶναι δημιουργία καί αὐτοδεβαίωση καί θά δημιουργεῖ τό αἶσθημα τῆς οὐσιαστικῆς συμμετοχῆς στήν κοινή προσπάθεια: στήν οἰκοδόμηση τοῦ καινούργιου κόσμου. Ἀντίστοιχα, σέ μίαν αὐθεντικά σοσιαλιστική κοινωνία, ὁ ἐλεύθερος χρόνος δέν θά εἶναι χρόνος χαμένος ἀπό ἀνυπαρξία περιεχόμενου. Θά εἶναι χρόνος ἀφιερωμένος στή μόρφωση, στήν τέχνη καί στήν κοινωνική ζωή. Γιατί, ἂν δεχτοῦμε ὅτι «ὁ πραγματικός πνευματικός πλοῦτος τοῦ ἀτόμου ἐξαρτᾶται ὀλοκληρωτικά ἀπό τή φύση τῶν πραγματικῶν του σχέσεων», τότε σέ μίαν αὐθεντικά σοσιαλιστική κοινωνία τό ἄτομο θά ἔχει τά μέσα «νά ἀναπτύξει τίς ἱκανότητές του πρός ὄλες τίς κατευθύνσεις».

Ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμός ἀποτελεῖ σήμερα ἀντικειμενική ἀνάγκη. Ἡ κατάρρευση ἐξάλλου τοῦ κρατικοῦ «σοσιαλισμοῦ», ὄχι μόνο δέν ἀναιρεῖ τήν ἐπικαιρότητα ἑνός αὐθεντικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀλλά καί προειδοποιεῖ γιά τό τί πρέπει νά ἀποφευχθεῖ, ὥστε νά μήν ὑπάρξουν νέες τραγωδίες. Ἡ προοπτική γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων καί τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας εἶναι μιά προοπτική ρεαλιστική. Ἡ σύγχρονη παραγωγή, γράφει ὁ Μάρξ, ὑποχρεώνει τήν κοινωνία – «ἐπὶ ποινῇ θανάτου» – νά ἀντικαταστήσει τό ἀκρωτηριασμένο ἄτομο πού ὑποφέρει ἀπό τήν ἐξειδικευμένη ἐργασία, μέ «ἓνα ὀλοκληρωμένο ἄτομο» πού θά γνωρίζει νά ἀντιμετωπίζει τίς πιό ποικίλες ἀνάγκες στήν ἐργασία

καί πού θά δίδει, στίς διαφορετικές λειτουργίες του, μιά ἐλεύθερη ἔκφραση τῶν φυσικῶν ἢ ἐπίκτητων ἰκανοτήτων του²⁵. Ὁ ἄστικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀναπαράχθηκε στίς χώρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» ἀναπαράγοντας τήν ἀντίθεση χειρωνακτικῆς/πνευματικῆς ἐργασίας καί δημιουργώντας οἰκονομικές καί κοινωνικές ἀνισότητες ἀντίθετες μέ τίς θεωρητικές προβλέψεις τῶν κλασικῶν τοῦ μαρξισμοῦ. Τίς συνέπειες τίς ζοῦμε στίς μέρες μας. Τό «γιατί» θά τό ἐξετάσουμε στό ἐπόμενο Κεφάλαιο.

Στήν ἐμπορευματική παραγωγή τά ἴδια τά μέσα παραγωγῆς καί τά προϊόντα τῆς ἐργασίας λειτουργοῦν ἐναντίον τοῦ παραγωγοῦ, σάν τυφλές καί καταστροφικές δυνάμεις. Στό σοσιαλισμό, ἀντίθετα, περνοῦν (δηλαδή θά ἔπρεπε νά περνοῦν) στόν ἔλεγχο τῶν παραγωγῶν καί μετατρέπονται, «ἀπό αἰτία ἀναρχίας καί περιοδικῶν καταρρεύσεων, στόν πιά ισχυρό μοχλό τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς» (Ἐνγκελς). Μέ τήν κατάργηση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς –συνεχίζει ὁ Ἐνγκελς– ἐξαφανίζεται καί ἡ δεσποτεία τοῦ προϊόντος πάνω στόν παραγωγό. «Ἡ ἀναρχία στήν κοινωνική παραγωγή ἀντικαθίσταται ἀπό τή συνειδητή ὀργάνωση σέ σχεδιασμένη βάση. Ὁ ἀγώνας γιά τήν ἀτομική ὑπαρξη φτάνει στό τέλος του». Στό σημεῖο αὐτό, καί ἀπό μίαν ἄποψη, ὁ ἄνθρωπος ἀποκόπτεται τελικά ἀπό τό ζωικό κόσμο, ἐγκαταλείπει πίσω του τίς συνθήκες τῆς ζωώδους ὑπαρξης, καί περνᾷ σέ πραγματικά ἀνθρώπινες συνθήκες. «Τώρα ὁ ἄνθρωπος ἐλέγχει τίς συνθήκες ἀντί νά κυριαρχεῖται ἀπ' αὐτές, καί γίνεται κύριος τῆς φύσης γιατί ἔγινε κύριος τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς του ὀργάνωσης». Ἀντίστοιχα οἱ κοινωνικοί νόμοι, πού δέσποζαν πάνω του σάν ἐξωτερικοί φυσικοί νόμοι, θά ἐφαρμόζονται συνειδητά καί θά ἐξουσιάζονται ἀπό τόν ἄνθρωπο²⁶.

Τά προηγούμενα προῦποθέτουν ἓνα εἶδος κοινωνικοῦ ντετερμινισμοῦ. Πράγματι, στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, κάτω ἀπό τήν ἀναρχία καί τό φαινομενικό χάος τῶν γεγονότων, λειτουργοῦν οἱ νόμοι τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Οἱ νόμοι αὐτοί ἐπιβάλλονται στούς ἀνθρώπους σάν ἐξωτερικές καί ἀκατανόητες δυνάμεις. Στό σοσιαλισμό, ἀντίθετα, οἱ ἄνθρωποι ἐκμεταλλεύονται συνειδητά τή φυσική καί τήν κοινωνική νομοτέλεια. Ἔτσι ἡ αἰτιοκρατία γίνεται θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας²⁷. Ἀλλά, προφανῶς, δέν πρόκειται γιά κάποια μορφή φυσικῆς νομοτέλειας.